

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXIX

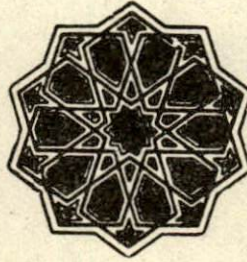

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXIX

*Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına
aittir.*

ISBN: 975 - 482 - 472 - X

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1999

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği</i>	1
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları; Sonuçları ve Etkileri</i>	27
Prof. Dr. Nesimi YAZICI <i>Tanzimat Döneminde Ekonomi Basını "Takvim-i Ticaret"</i>	55
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ <i>Din-Felsefe Etkileşimi</i>	69
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>Türkçe Kur'an mı?</i>	79
Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Şemseddin-i Tebrîzî'nin Kur'ân-ı Kerim Ayetlerine Getirdiği Bazı İşarî Yorumlar</i>	107
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR <i>Endülüs'de Bir Emevi Mehdisi</i>	115
Doç. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL <i>İslam Kültüründe Kırk Hadis Geleneği ve Şeyh Hâmid-i Veli'nin Hadîs-i Erbeîn Şerhi</i>	137
Doç. Dr. İrfan AYCAN <i>Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri</i>	147
Doç. Dr. Şamil DAĞCI <i>İslam Aile Hukukunda Evlenme Engelleri I (Devamlı Evlenme Engelleri)</i>	175
Doç. Dr. Sönmez KUTLU <i>İlk Mürciî Metinler: İcra Kasidesi (I) ve İrcâ Kasidesi (II)</i>	239
Yrd. Doç. Dr. Ruhi KALENDER <i>XV. Yüzyıla Kadar Arap, İnan ve Türk Musikisinin Kısa Tarihçesi</i>	253
Yrd. Doç. Dr. Sabri ERDEM <i>Kur'an'ın Anlaşılması Üzerine</i>	273
Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR <i>Rivâyet İlimlerinde Eser Karfızması ve Müslim'in el-Lâmiu's Sahîh'i</i>	287
Dr. Mehmet GÖRMEZ <i>Gazâli Felsefesinde Varlık Mertebeleri Bakımından Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanması</i>	357

Dr. Gülay CEZAYIRLI		
	<i>"Şehir Bütün Bağları Çözer" Sözü'nün Düşündürdükleri</i>	369
Dr. Bayram AKDOĞAN		
	<i>Bazı Ayet ve Hadisler Doğrultusunda İslam Açısından Musikî Sanatının Değerlendirilmesi</i>	379
Dr. Seyfettin ERŞAHİN		
	<i>Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar</i>	393
Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU		
	<i>Ekmek-Şarap Ayini (Evharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları</i>	439
Dr. Bünyamin ERUL		
	<i>Sahabe Döneminde "Tekzib" Olgusu ve Tekzibin Mahiyeti</i>	455
Dr. Recai DOĞAN		
	<i>Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din eğitimi Açısından Hutbeler</i>	491
Dr. Mustafa AŞKAR		
	<i>Bir Türk Tarikatı Olarak: Halvetiyye'nin Tarihî Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili</i>	535
Dr. Hasan KURT		
	<i>Orta Asya'da Peygamber Ailesinden Bir Sahabi: Kusem B. Abbas</i>	565
Ar. Gör. Zülfişkar GÜNGÖR		
	<i>Tahirü'l-Mevlevî'nin "Hallâc-Mansûr'a Dâir" Risalesi</i>	581
Ar. Gör. Nurullah ALTAŞ		
	<i>Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri (Türkiye Uygulaması Üzerine DeneySEL Bir Araştırma)</i>	599
Ar. Gör. Osman AYDINLI		
	<i>Dınar B. Amr ve Mu'tezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri</i>	661
Ar. Gör. Eyüp BAŞ		
	<i>İbn Asâkir ve Tarihi Dimeşk'i Üzerine</i>	691
KİTAP TANITIMI		
Dr. Abdurrahman ACAR		
	<i>Abdülmecid Ebu'l-Fütuh Bedevî</i>	707
Ar. Gör. Eyüp BAŞ		
	<i>Thomas Walker ARNOLD, İntişâr-ı İslam Tarihi</i>	715
Ar. Gör. Murat AKARSAU		
	<i>Doç. Dr. İbrahim SARIÇAM, "Emevî Hâşimî İlişkileri, (İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar)</i>	725
ÇEVİRİLER		
Dr. Abdulvahid Zennun TAHA (Çeviren: Ar. Gör. Mustafa HİZMETLİ)		
	<i>Endülüsde Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu</i>	731

KİTAP TANITIMI

Ar. Gör. Eyüp BAŞ

Thomas Walker ARNOLD, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, trc. Halil Halid, Sebülürreşad, İstanbul 1343/1924-25, 444 sh.; Sadeleştirme: Hasan Gündüzler, Akçağ Yayıncılık-No: 9, Eskin Matbaası, Ankara 1971¹, 597 sh.; Akçağ yay.-No: 24, Matbaş Matbaacılık, Ankara 1982², 424 sh.

XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl başlarından itibaren gerek doğuda gerekse batıda İslâm tarihi sahasında, diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi, küçümsenemeyecek ölçüde inceleme ve araştırmanın yapıldığı bir gerçektir. Bu ilmî hareketlilik içerisinde yer alanlardan birisi de 1864-1930 yılları arasında yaşamış olan İngiliz araştırmacı Thomas Walker Arnold'dur. Encyclopaedia of Islam'ın ilk neşrinin editörü olan Arnold, 1921 yılında Londra Üniversitesi Arap ve İslam Araştırmaları profesörlüğüne getirilmiş ve ölümüne kadar bu görevde kalmıştır.

Arnold'un tanıtımını yapacağımız *İntişâr-ı İslam Tarihi* eserinin özgün adı "The Preaching of Islam"dır. İlk baskısı 1896 yılında Ali-garh'da yapılan bu eserin daha sonra çok sayıda baskısı yapılmıştır. Bu önemli eseri Muhammed İna-yetullah Urduca'ya (Muhammed Da'vete İslam, Agra 1898), Ebu'l-Fazl İzzetî (Tarihi-i Güstereş-i İslam, Tahran 1354 h.) ve Habibullah Âşurî (İlel-i Güstereş-i İslam, Tahran 1357 h.) Farsça'ya, Hasan İbrahim Hasan, İsmail en-Nehrâvî ve Abdülme-cid Âbidin (ed-Da've ile'l-İslâm, Kahire 1947, 1957, 1970) Arapça'ya tercüme etmişlerdir. Türkçe tercümesi de Çerkeş Şeyhizade Mütercim Halil Halid tarafından yapılarak *İntişâr-ı İslam Tarihi* adıyla yayınlanmıştır (İstanbul 1343/1924).

Sebülürreşad'ın isteği üzerine bu eseri tercüme ettiğini belirten Halil Halid, yine mukaddimesinde "Bu eseri ikinci tab'ından terceme eyledim. Birinci tab'ı 1896 senesinde yani bundan yirmi sekiz sene mukaddem vukû buldu. Müellifi işte o sene Londra'da tanıştım. O vakit bu eseri hazırlamak için sekiz sene çalıştığını söylemişti, fakat 1913 senesi vukuâ gelen ikinci tab'ı için daha bir hayli seneler çalışmış olduğu zahirdir" demek suretiyle Arnold'a yakınlığı sebebiyle bu iş için kendisinden ricada bulunulduğuna ve çalışmanın değerine işaret etmiştir.

İslam medeniyeti ve sanatı tarihi üzerine bir çok eseri bulunan Arnold ve Mütercim Halil Halid hakkında aslında zikredilebilecek hayli bilgi vardır. Bir kitap tanıtımı çalışmasında, ancak bu kadar bahis konusu edilebilecek bu hususu kısa geçerek İntişar-ı İslâm Tarihi'nin içeriğini, tercüme ve sadeleştirmesini esas alarak gözden geçirmek yerinde olacaktır.

ESERİN BÖLÜMLERİ:

Eser giriş ve netice kısımlarının yer aldığı bölümlerle birlikte toplam on üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci Bölüm: Bu bölüm giriş kısmının yer aldığı bölümdür. Misyonerli ve misyonersiz dinlerin tanımlarının yapılmaya çalışıldığı bölümde İslâm, Hıristiyanlık ve Buda mezhebi gibi misyonerli bir din olarak addedilmektedir. Misyonerli dinden maksadın, dini ilk tebliğ edenin ve ondan sonra gelen haleflerinin, hakkı yaymayı ve mümin olmayanların imana getirilmesinin mukaddes bir görev mertebesine çıkarıldığı din olduğu belirtilmektedir. Bu tanıma göre Arnold, Müslümanların kendi dinlerinin doğruluğu hakkındaki sağlam iradelerinden dolayı İslâm'ın öğretilerini ve müjdelerini, her girdikleri memleketlere götürmek vazife ve ilhamını kendilerinde bulduklarını ifade etmekte ve bu bakımdan İslâm'ın bir dereceye kadar misyonerli bir din olduğu hükmüne varmaktadır.

Daha sonra İslâm'ın, Hz. Peygamber'den itibaren başlayan ve kısa sürede üç kıtaya ulaşan yayılma süreci özet olarak verilmektedir. Arnold bu süreç içerisinde yürütülen misyonerlik faaliyetleri ve ruhunun izlerinin birtakım öfkeli kişilerin davranışlarında aranamayacağı gibi, bir elinde kılıç diğeri Kur'ân bulunan bazı Müslüman cengâverlerin teşebbüslerinde de aranmaması gerektiğini vurgulayarak, misyonerlik ruhunun, dünyanın her tarafına dinlerini yaymaya çalışan sakin ve gösterişten uzak Müslüman vâizlerin ve tacirlerin faaliyetlerinde aramak gerektiğini belirtmiştir. Bu davet metodunu Kur'ân'ın birçok âyetle açıklamış olduğunu belirten Arnold, bu âyetlerden örnekler vermiştir.

Arnold bu eserinin İslâm'ın bir tebşîr tarihi olduğunu belirtmekte, İslâm tarihlerinin ötesinde berisinde bulunabilecek zorla dini telkin örneklerinin tescili amacıyla olmadığını vurgulamaktadır. Avrupalı birçok yazarın maalesef bu tür örnekleri büyütme çok önem vermiş olduklarını ve bu örneklerin unutulmaması için ellerinden geleni yaptıklarını belirtmektedir.

İkinci Bölüm: Bu bölümde İslâm'ın bir mübeşşiri sıfatıyla Hz. Muhammed (S.A.S.)'nin hayatı anlatılmaktadır. Olayların işleniş tarzı tamamen İslâm'ın nasıl yayıldığı üzerinde yoğunlaşmakta; şiddet, zor kullanma ve savaşların etkisinin olmadığı bir yayılma vurgulanmaktadır.

Arnold burada, Hz. Muhammed'in zaten sayıca çok kabarık olan ter-ceme-i hallerine bir yenisini ilâve etmek maksadında olmadığını ifade et-mektedir. Daha ziyade O'nun hayat safhalarından yalnız birisi olan mü-beşşir sıfatı ile hayatının incelenmesinin kastedildiğini belirtmektedir. Çünkü İslâm'daki tebşir faaliyetlerinin gerçek vasfı ancak O'nun hayatı-nın bu yönden incelenip değerlendirilmesiyle mümkündür.

Daha sonra Arnold, Hz. Peygamber'in İslâm'ı tebliğ yolunda yaptığı ilk çalışmaları ve Hicret'ten önce Mekke'de ilk Müslüman olanları, bun-lara yapılan işkenceleri, Medîne'ye hicret etmelerini, Müslümanların Medîne'deki durumlarını anlatmakta ve özellikle kiblenin değişmesiyle (Bakara 149-150) ümmet hayatının başlangıcı konularını ele almaktadır. Ayrıca İslâm'ın hitabının, Araplarla birlikte bütün insanlığa olduğunu be-lirterek bu hususu âyetlerle delillendirmektedir. İslâm'ın yayılışı ve Arap-ları hidayete erdirmek için Hicret'ten sonra yapılan çalışmalar ve İslâm'ın temel prensipleri ile cahiliye devri Araplarının anlayış ve yaşa-yış tarzları arasındaki tezat üzerinde durarak bu bölümü tamamlamıştır.

Üçüncü Bölüm: Batı Asya'da Hıristiyanlar arasında İslâmiyet'in ya-yılışı bu bölümün temel konusudur. Hz. Muhammed'in vefatından sonra Arap milletinin dört bir tarafa yayılışı ve yaptıkları fetihler, Hıristiyan olan Bedevî Arapların İslâm'ı kabulleri, Müslümanların kazandığı ilk ba-şarıların sebepleri, Hıristiyanlık'ta kalmak isteyenlere karşı Müslümanla-rın göstermiş oldukları büyük müsamaha, şehirlerdeki halkın durumu, bir-birleriyle amansız bir şekilde çarpışan Hıristiyan tarikatlarını uzlaştırmak hususunda Herakliyüs'ün giriştiği teşebbüste uğradığı başarısızlık; Arap-ların, Suriye ve Filistin'i fethi ve buradaki halka göstermiş oldukları tole-rans, bazı kaynaklarda Hz. Ömer'e atfedilen aman dileme mukave-lenâmesi (Ahd-i Ömer) ve bunun mevsûkiyeti hakkındaki tartışmalar; cizyenin himaye edilmek ve askerlik hizmetlerinden kurtulmak için öden-diği; İslâm hakimiyeti altında Hıristiyanların durumu, Hıristiyanların yük-sek memurluk makamlarını işgal etmeleri ve çeşitli yerlerde yeniden kili-seler yapmaları, Nastûrî kilisesinin canlanması, Bizans kilisesine karşı vukû bulan ayaklanmalar, Hıristiyanlar hakkında alınan bazı sert tedbirle-re yol açan hadiseler, Haçlılar ve bunların arasında vukû bulan İslâm dini-ni kabullenmeler ile Ermeni ve Gürcü kiliseleri hakkındaki mülâhazalar bu bölümde üzerinde durulan başlıca konulardır.

Dördüncü Bölüm: Afrika'daki Hıristiyan milletler arasında İslâmiyet'in yayılışının işlendiği bu bölümün belli başlı konuları şunlar-dır:

Mısır'ın fethi ve kendilerini Bizans zulmünden kurtardıkları için Arap fatihlerini kollarını açarak karşılayan Kıptîler; Müslümanların idare-si altında Kıptîlerin durumu; rahiplerin birbiri ile olan mücadelelerinden bıkan halkın İslâm'a koşusu; rahiplerin halkı ihmal edişi ve rüşvet yiyici-likleri; Müslümanların Nubiyalılarla olan münasebetleri ve Nubiyalılarının

tedrici olarak Hıristiyanlık'tan uzaklaşıp İslâm'a yönelmeleri; Arapların Kızıldeniz'i aşip Habeşistan'a gelişleri; 14. asırda Habeşistan'da yapılan İslâm'ı yayma faaliyetleri; Ahmed Gran'ın Müslüman oluşu ve İslâm'ı tebliğ için verdiği mücadele; Arapların Kuzey Afrika'ya girmeleri; VII. asırda Kuzey Afrika'da meskûn Hıristiyanların miktarı; buralarda Hıristiyanlara baskı yapıldığı hakkında ileri sürülen delillerin, bölgede uzun müddet ayakta kalmış olan Hıristiyan kiliselerinin varlığının bilinmesi sebebiyle asılsız bir iftira olduğu konuları üzerinde durulmaktadır.

Beşinci Bölüm: Bu bölümün ana konusu İspanya Hıristiyanları arasında İslâmiyet'in yayılışıdır. Bozulan kilise müesseseleri, Hıristiyan din adamlarının içine düştükleri karmaşa, kavga, sahtekarlıkları ve rüşvetçilikleri, Yahudilerin ve esirlerin yaşadıkları sefil hayatın ve müslümanların müsamahasının bölgede İslâm'ın kolay yayılmasına etkili olduğunu vurgulamaktadır. Arap edebiyatı ile meşgul olan Hıristiyan İspanyolların, İslâm'ı kabullerinin sebepleri, Kurtuba'da kendi kendini ölüme sürükleyen Hıristiyanlar ve ihtida edenlerin miktarı da üzerinde müstakil olarak durulan hususlardır. Ancak bölgede yapılan mücadeleler ve oluşan kültür-sanat konunun dışında tutulmuştur. Müslümanların Hıristiyanlara karşı olan olumlu tutumları örnekendirilerek sergilenmiştir. 1502 (h. 908) yılında Ferdinand ve İzabella tarafından çıkarılan bir fermanla İspanya kralığı dahilinde İslâm dininin yasaklanmasıyla, Endülüs Müslümanlarının içine düşürüldükleri zor durumlar da dile getirilerek, haksızlığa uğratıldıkları belirtilmiştir.

Altıncı Bölüm: Avrupa'da Türkler idaresindeki Hıristiyanlar arasında İslâmiyet'in yayılması konulu bölümün başlangıcında Arnold, kısaca Osmanlı devletinin kuruluşundan bahsettikten sonra İstanbul'un fethiyle daha geniş çapta başlayan Müslüman-Hıristiyan ilişkilerini değerlendirmiştir.

Türklerin ilk iki asır zarfında Hıristiyan tebaa ile olan münasebetleri; II. Mehmed tarafından Rum kilisesine tanınan geniş haklar; Osmanlıların Hıristiyanlara sağladığı menfaatler; çocuk vergisi ve cizye; mecburî itidalların seyrek oluşu; İslâm'ın yayılmasına hizmet eden âmiller; Hıristiyanlık kilisesinin bozulan durumu; Rum kilisesini Protestanlaştırmak için girişilen teşebbüslerin başarısızlığa uğrayışı; Rum rahiplerinin çirkin hayatı ve bunun yanında Osmanlı Türklerinde görülen ahlâkî üstünlük; Hıristiyan esirlerin din değiştirmeleri; Arnavutluk'un fethi ve İslâm'ın buraya girişi; Arnavutların istiklâlperver ruhları; Arnavutların Hıristiyanlık hakkındaki inançlarının bozulması ve bunun sebepleri; İslâm'ın Sırbistan'a girişi (1389) ve Türklerle Sırpalar arasında yapılan ittifak; Bosna'nın durumu ve Bogomiller; Bogomiller'in sapık mezhebi ile İslâm itikadı arasındaki benzer noktalar; Girit ve buradaki baskıcı Venedik idaresi; adanın Türkler tarafından fethi ve iyi muamele neticesindeki itidalar hakkındaki değerlendirmeler bu bölümde üzerinde durulmuş olan başlıca konulardır.

Yedinci Bölüm: İran ve Orta Asya'da İslâm'ın yayılmasının konu edildiği bu bölümde, öncelikle müslümanlar zabtettikleri sırada İran'ın dini durumu incelenmiştir. Resmî mezhebin Zerdüştlük olduğu, bu mezhebin rahiplerinin devlet ve diğer din ile mezhepler üzerindeki baskılarının, İranlılara cizye karşılığı her türlü himaye ve özgürlüğü tanıyan İslâm hakimiyetine girmelerini hazırlayan faktörler olduğu belirtilmiştir. Ayrıca İranlıların eski inançları ile İslâm itikadı arasındaki benzerliklerin, İslâm'ın kolay anlaşılıp yayılmasında etkili olduğu vurgulanmıştır. Yine Arapların müsamahasının; İsmâîlîlerin misyonerlik sistemlerinin, Abdullah b. Meymun'un M. 9. asır başlarındaki faaliyetleri anlatılmaktadır. İslâm'ın Orta Asya ve Afganistan'a girişi üzerinde de durulmuştur.

Sekizinci Bölüm: Bu bölümde temel konu Moğollar ve Tatarlar arasında İslâm'ın yayılmasıdır. Moğolların bazı İslâm beldelerini (Buhara, Semerkant, Belh, Bağdat) işgali; buralarda İslâm'ın gelişen kültür ve medeniyetinin çiğnenmesi, Moğolları kendilerine çekmek için Budizm, Hıristiyanlık ve İslâmiyet arasında dünya tarihinde benzeri görülmemiş bir rekabet; onların asıl dini olan Şamanizm'in tarihi; İslâmiyet'in karşılaştığı güçlükler; bazı Moğol hükümdarları tarafından Müslümanlara yapılan zalimâne muameleler; Moğollardan İslâm'a ilk girenler; Müslüman olan Berke Han'ın hayatı ve Buhara'ya gelmiş olan bir ticaret kervanındaki müslümanlarla yaptığı teşebbüsünün başarısızlığa uğrayışı; son zamanlarda İslâmiyet'in Rusya'da yayılması ve Sibiry'a'daki Tatarların din değiştirmeleri; yine Tatar mollaların M. XVIII. asırda Orta Asya'daki Kırgızlara yönelik gerçekleştirdikleri misyonerlik faaliyetleri ve 1731'de Kırgız ülkelerinin Rus hakimiyetine geçişi, bunların XVIII. asırdan XIX. asrın ortalarına kadar şamanist oldukları bu bölümde üzerinde durulmuş olan başlıca hususlardır.

Dokuzuncu Bölüm: Hindistan'da İslâmiyet'in yayılışının incelendiği bu bölümde; Hindistan'daki çeşitli halk sınıfları arasında İslâmiyet'in yayılması, Müslüman hükümdarlar tarafından yapılan İslâm propagandası, Racputlar ve diğer halk sınıflarının ihtidası, Güney Hindistan'da vukû bulan tebşîr faaliyetlerinde Müslüman tacirlerin rolü, Haydar Ali (1767-1782) ve Tipû Sultan (1782-1799) devirlerinde cebrî ihtida hareketleri üzerinde durulmakta ve cebrî ihtidanın hiçbir kıymetinin olmadığı değerlendirilmiştir.

Ayrıca XII. asırda İslâm'ın Maldiv ve Lakadiv adalarına Arap ve İranlı müslüman tacirler vasıtasıyla girişi, Sind bölgesinde İslâm'ın yayılışı, Bengal'deki durum ve bu bölgede kurulan İslâm hakimiyeti, Kast sisteminin tezahürü olarak maddî ve manevî baskı altındaki kesimin kitle halindeki ihtidaları ile İslâmiyet'in Keşmir ve Tibet'te yayılışı da dokuzuncu bölümde yer alan konulardandır.

Onuncu Bölüm: Çin'de İslâmiyet'in yayılışının incelenmesine ayrılmış olan bu bölümde öncelikle Çin'deki İslâm'a ait en eski kayıtlar de-

ğerlendirilmiştir. Arapların Çinlilerle olan ilk münasebetleri, İslâmiyet'in Çin'e girişi hakkında halk arasında ağızdan ağıza aktarılan kıssalardan elde edilen veriler değerlendirilmiştir.

Daha sonra Tang hanedanının hakimiyeti altında Müslümanlar, Moğolların Çin'e nüfuzu, Ming hanedanının hakimiyeti altında Müslümanların durumu ve Müslüman Çinlilerin dinlerini yaymak için yaptıkları faaliyetler üzerinde durulmuştur.

On Birinci Bölüm: Afrika'da İslâmiyet'in yayılışının ele alındığı bu bölümün belli başlı konuları şunlardır: Arapların Kuzey Afrika'yı fethi ve Berberilerin ihtidası; Abdullah b. Yasin'in faaliyetleri; İslâmiyet'in Sudan'a girişi ve İslâm mübeşşirlerinin faaliyetleri sayesinde kurulan Müslüman krallıklar; Danfodiyo ve Osman el-Emîr Ganî ile Kadiriye, Ticaniye ve Senûsiye tarikatı mensuplarının İslâm'ı yayma gayretleri; Batı sahillerinde, Aşhanti'de ve Dahomey'de İslâm'ın yayılması; Afrika'nın doğu sahillerinde ve Somali'de İslâmiyet'in yayılışı ve Ümit burnu müstemlekesinde İslâmiyet'in durumu.

On İkinci Bölüm: Bu bölümde ise Maleya takımadalarında İslâmiyet'in yayılması incelenmiştir. Maleya takımadaları ile Arabistan ve Hindistan arasındaki ilk münasebelerin genel olarak ticaret vasıtasıyla başladığı; İslâm'ın Sumatra, Cava ve Borneo adalarına giriş şekli ve yapılan dini yayma faaliyetleri; İslâmiyet'in Selebes, Filipin, Sulu ve Moluka adalarına giriş tarihi ve buralarda yapılan İslâmî tebşîr çalışmaları ve buralarda İslâm'ın kolay yayılmasının sebepleri üzerinde durulduğu bu son bölümde daha çok Müslüman tacirlerin bu bölgelerde ticaret merkezleri oluşturarak yerleşmeleri, yöre halkının kadınlarıyla evlenmeleri, yerlilerin dilini öğrenmeleri, âdetlerine saygı göstermeleri, şahsi ehemmiyetlerini artırmak için birtakım eserler satın almaları ve memleketin asilzâdelerinin aralarına karışarak itibar elde etmeleri, siyasi ve sosyal alanda örnek yaşantı sergilemeleri, İslâm'ın büyük bir şevkle öğrenilip kabulünü sağlamıştır.

On Üçüncü Bölüm: Netice kısmının yer aldığı bu bölümde Arnold, dünyanın her tarafına yayılma imkânı bulmuş olan İslâm dininin yayılışında etkili olmuş olan unsurları özetle bir araya toplamıştır.

Eserinin başlangıcında yaptığı İslâm'ın misyonerli din olduğu değerlendirmesine sonuç kısmında da değinen Arnold, İslâm'da belli esaslara dayanan misyonerlik teşkilâtının olmadığı kanaatine ulaştığını belirtmiştir. Ancak Hıristiyanlık'taki manastır rahipliğine İslâmî mezhep ve tarikatların teşkilat benzerliği arzettiğini belirtmiş ve bunları istisna tutmuştur.

Müslüman mübeşşirlerin hangi sınıflardan oluştuğunu sıralarken, erkeklerin ve kadınların ferdî faaliyetlerinin yanı sıra, Müslüman harp esirleri ve Müslüman tacirler sınıfını zikretmiştir.

Arnold daha sonra ise Müslümanların İslâm davetindeki başarılarını sebeplerini şu şekilde sıralamıştır:

1. İslâm akâidinin sadeliği: Bu sade görüş bir adamın imanını denemek istemez, özel bir idrak zorluğu da getirmez ve çok zayıf kültüre sahip bir insanın anlayış gücüne dahi sığar.

2. Fütuhât ve gelişmenin sırrı, hikmeti: Başka hiçbir dinî ve millî sistemde benzeri görülmemiş şekilde "ölümden korkmayı zül sayan bir ilham". İşte bu Müslümanlara sağlam azim, irade, kuvveti, şikayetsiz bir sabır, en acı felâketler karşısında teslimiyet ve tahammül kazandırmıştır.

3. Namaz, zekât, hac ve oruç ibadetlerinin İslâm'ın tebşirindeki rolü:

Beş vakit namaz ve cuma namazı mühtedî kazanmak ve kazanılan mühtedileri muhafaza etmek hususlarında çok tesirli olur.

Zekât ve oruç, mü'minlerin kardeşliğini daima hatırlatmaya vesile olan bir vazifedir.

Hac, dünyanın çeşitli yerlerindeki ayrı milletlere mensup ve çeşitli dillerle konuşan mü'minlerden bir cemaatin, kilometrelerce uzaklardaki ülkelerinde her gün beş vakitte kible olarak yüzlerini çevirdikleri mukaddes yerde, senede bir defa toplu olarak ibadet etmelerini gerektirir. Mü'minlerin fikirleri üzerinde müşterek hissî ve dinî bağlılık dairesinde bir kardeşlik tesiri meydana getirmek için hiçbir sisteme ait dehâ bundan daha iyi bir tedbir tasavvur edemez.

4. Özellikle Afrika'nın ve medenî olmayan ülkelerin insanlarına, görünmeyen bir mâbût karşısında defalarca secdeye kapanan zengin Müslüman tacirlerin etkisi.

5. Müslümanların fehattikleri bölgelerde gayr-i müslimlere inanç ve ibadet hürriyeti tanımaları. Tarihte bu durumun istisnâî uygulamaları olmuştur. Bazı yetki sahipleri gayr-i müslimleri zorla İslâm'ı kabule zorlamıştır. Ancak bunlar şahsî uygulamalardır. Çünkü İslâm bunu tasvip etmemiş (Bakara 256; Yûnus 99-100), dinde zorlama yapılamayacağı hükmünü koymuştur.

Arnold muhteva yönünden çok kapsamlı olan bu eserini, İslâm'ın yayılışında etkili olduğuna inandığı bu özellikleri dile getirerek tamamlamıştır.

DEĞERLENDİRME

Bu eser İslâm'ın, zuhurundan geçen asrın sonlarına kadar, nerede, nasıl ve ne şekilde yayıldığını incelemektedir. Arnold'un birinci baskının önsözünde belirttiği gibi eser, tebliğ çalışmalarının bir biyografisidir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Arnold'un eserinde işlemeye çalıştığı İslâm'ın yayılışının tarihi, alabildiğine geniş bir konudur. Asıl branşı felsefe olan Arnold, kendisini her zaman bu konuların dışında hissetmiş olmasına ve kendisine güvenememesine rağmen bu eserini kaleme almıştır.

Arnold'un birçok konuda kilise kayıtları ve Hıristiyan misyonerlerinin İslâm dini hakkındaki subjektif raporlarına dayanarak hazırladığı bu eser, her ne kadar İslâm'ın yayılışı hakkında umumî fikirler vermekte ise de kaynak kullanımı itibariyle tatmin edici olmaktan uzaktır. Örneğin, Osmanlı döneminde Balkanlar'da İslâmiyet'in durumu incelenirken, Osmanlı mirası arşiv belgelerine (kadı sicilleri, tahrir defterleri vs.) hiç el sürülmemesi bunun en tipik örneklerinden biridir. Sadece kilise kaynakları ve Batılı yazarlardan yararlanılmıştır. Oysa ki, Osmanlı arşiv belgelerine dokunmadan böylesine önemli bir konuyu ortaya koymak tatmin edici olamaz. Halbuki kilise kaynakları Osmanlıların şahsında İslâm dininin, Avrupa ve Balkanlar'da kazandığı erişilmez güce genel manada bir "hayıflanma ve yazık oldu Hristiyanlığa" edasıyla bakmaktadırlar. Ancak Arnold, objektif ilim adamı şahsiyetine sahip olması sebebiyle, kaynakların subjektifliğini bertaraf etmiş görünmekte, yanlı fikirlerine katılmadığını zaman zaman ifade etmektedir. Bu konuda, Osmanlıların başarıları ile İstanbul'un düşüşünü kronolojik olarak yazan Hıristiyan tarihçi G. Parnetzes'in "Bir tarih yazarının vazifesi; ne kıskanmak, ne kin beslemek ve ne de sevdiği bir tarafı tutmak olmalıdır. O, birinin lehine maddî bir menfaat karşılığında fazla mübalağada bulunmaktan da sakınmalıdır. Onun vazifesi, sadece ve sadece iki taraf arasında cereyan eden hadiseleri ve teâti edilen sözleri zikrederek geçmiş zamanı bize olduğu gibi öğretmekten ibarettir" idealine uymaya çalıştığını belirtmektedir.

Bibliyografyası olmayan eserin dipnotlarından tespit ettiğimiz kadıyla Arnold eserinde, batılı birçok araştırmacının (A. Dozy, Edward Gibbon, August Müller, Caetani, A. von Kremer, E. Renaudot, Ignaz Goldziher, H. Lammens, A. Sprenger, G. Finlay, G. Phantzes) çalışmalarından faydalanmış olmakla beraber; bir çoğu Arapça baskılarından olmamak üzere Müslüman müelliflerin (İbn İshak, İbn Sa'd, Mesûdî, Taberî, Ezdî, Belazûrî, İbn Hazm, Ebû Yusuf, İbnü'l-Esîr, İbn Hallikân, Yâkut el-Hamevî, Makrizî, Münâvî, İbn Batuta, İstahrî, Narşahî, İbn Havkal, Şehristânî, İbn Haldun, Muhammed Kasım Firiştah, Bahadır Han, Mirza Muhammed Haydar ve Nurullah Şüsterî) genel veya mahallî tarih eserlerinden de istifade etmiştir.

Tanıtımda tercümesini kullandığımız eserin dipnot uygulaması belli bir esas dahilinde değildir. Ancak bu düzensizliğin kısmen tercüme ve sadeleştirmeden kaynaklandığını zannediyoruz. Eserin tercümesini ve sadeleştirmesini karşılaştırmalı olarak incelediğimizde, her iki çalışmanın da artıları ve eksileri olduğunu görüyoruz. Tespitimize göre Halil Halid tercümede Arnold'un kullandığı birçok eseri ismen zikretmemiş, bunları Hasan Gündüzler tespit ederek eklemiştir. Hasan Gündüzler'in de İslam

Tarihi literatürüne yabancı olduğu özellikle Arap müelliflerin ve eserlerinin isimlerinin yazımında dikkati çekmektedir. (İbn Halegân, Vasfiyett-ül-Âyan, s. 80; İbn Haldun, Kitab'ül-ıbar ved-Divan'ul-Mübtedâ, s. 342 benzeri kullanımlar)

Konuların işlenişinde zaman zaman dağınıklık sözkonusudur. Bazen kronolojik olarak önce verilmesi gereken bilgiler sonra verilmiş, bazen de yapılan açıklamalara başka konulara değinildikten sonra yeni ilavelerde bulunularak anlatım bütünlüğü bozulmuştur. Örneğin yazarın, Türkler arasında İslâmiyet'in yayılışını işlemeden önce, Avrupa'da Türkler idaresindeki Hıristiyanlar arasında İslâmiyet'in yayılmasını işlemedini, konuları bölgelere ayırarak işleme tarzına bakarak kabul edilebilir bir gerekçe olarak görebiliriz. Ancak Orta Asya'da İslâm'ın yayılışını işlerken Türklerin Müslüman olmalarına pek önem vermemesini ve daha sonra İslâm dininin yayılmasında gösterdikleri hizmetleri kısa bir şekilde geçiştirmesinin bir gerekçesini ise tesbit edemedik.

Birtakım düzensizliklere rağmen Arnold, başarılı bir çalışma vücuda getirmiştir. Çünkü o, bu eseri ile geniş bir coğrafî mekâna yayılmış olan İslâmiyet'in nasıl yayıldığını aydınlatmaya çalışmak gibi zor bir iş gerçekleştirmiş ve bu uğurda bir şeyler yapılabileceğini göstermiştir. Eserini Farsça'ya tercüme etmiş olan Ebu'l-Fazl İzzeti'nin (İslâm'ın Yayılışı Tarihine Giriş, çev. Cavit Kaytak, İstanbul 1984) ve Arapça'ya tercüme etmiş olan Hasan İbrahim Hasan'ın (İntişâru'l-İslâm fi Kârreti'l-İfrikkiye, Kahire 1984; İntişâru'l-İslâm ve'l-Arûbe fi Mâ yeliha es-Sahrâu'l-Kebir, Kahire 1957; İntişâru'l-İslâm beyne'l-Mogol ve't-Tatar, Kahire ?) bu alanda çalışmaları yapmış olması Arnold'un etkisi altında kalmış olma ihtimallerini akla getirmektedir.

Son olarak İslâm'ın yayılış sürecinde özellikle kadınların, tacirlerin ve harp esirlerinin İslâm'ı tebliğ gayretleri hakkında bilgi edinmek ve özel çalışma yapmak isteyenlerin bu eseri mutlaka okumaları, faydalanmaları gerektiğine işaret ederek değerlendirmemizi noktalyoruz.